

Elizbar Dimitriyeviç CAVELİDZE¹*Filologiya elmləri doktoru, professor,**Gürcüstan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü*<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2025.3.25>**MÜDRİK DƏDƏ QORQUDUN ƏXLAQİ-
ESTETİK ALƏMİ****Açar sözlər:** “Kitabi-Dədə Qorqud”; Oğuz eposu; etik-estetik dəyərlər; milli ruh; İslamlaşma; Dədə Qorqud obrazı; nəsihət-moizə; qadın tipologiyası.**РЕЗЮМЕ****ПРАВСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКИЙ МИР
МУДРОГО ДЕДЕ КОРКУТА**

Статья рассматривает эпос «Китаби-Деде Коркуд» как уникальный памятник древней тюркской (огузской) устной традиции, дошедший в письменной форме и ярко выражающий национальный дух, что редко для средневековой литературы, ориентированной на исламскую идеологию и ее эстетические каноны. Подчеркивается длительное и пространственно широкое становление текста: от Сырдарьинских степей до Азербайджана и Малой Азии. Автор акцентирует историко-этнографическую и нравственно-обычайную ценность эпоса, важную для изучения доисламского и последующего периодов патриархально-племенного уклада. Центральное место занимает образ Деде Коркуда как всеведущего певца-наставника и духовного авторитета; анализируются его лаконичные назидания о божественном предопределении, бренности жизни, недопустимости гордыни, значении родовой связи, гостепри-

¹**Azərbaycan ədəbiyyatının yaxın dostu:** Elizbar Dimitriyeviç Cavelidze 1938-ci il dekabrın 15-də Tbilisi şəhərində anadan olub. 1956-cı ildə Bolnisi orta məktəbinə gedib, sonra təhsilini Tbilisi Oğlanlar Gimnaziyasında davam etdirib. Sonralar Tbilisidəki 42 saylı orta məktəbə keçib. 1955-ci ildə yenidən Bolnisi orta məktəbinə qayıdaraq 1956-cı ildə Kazreti (İndiki Madneuli) orta məktəbini bitirib. 1956-1961-ci illərdə İvane Cavaxişvili adına Tbilisi Dövlət Universitetində şərqşünaslıq fakültəsində təhsil alaraq oranı fərqlənmə ilə bitirib. Tələbəlik illərində A.Sereteli adına təqaüdcü, şərqşünaslıq fakültəsinin tələbə elmi şurasının sədri olub. 1962-2006-cı illərdə akademik A.Sereteli adına Şərqşünaslıq İnstitutunda kiçik elmi işçi (1962-1966-cı illər); elmi işçi (1966-1975-ci illər); böyük elmi işçi (1975-1988-ci illər), baş elmi işçi (1988-2006-cı illər) işləyib. Paralel olaraq İvane Cavaxişvili adına Tbilisi Dövlət Universitetində mühazirələr oxuyub. 1966-cı ildə “Ruhi Bağdadi” (həyatı, dünyagörüşü, lirikası) mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edib. 1972-ci ildə Tbilisi Dövlət Universitetinin türkologiya kafedrasının dosenti adına layiq görülüb. 1975-ci ildə “Cəlaləddin Rumi” (dünyagörüşü məsələləri) mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edib. 1985-1966-cı illərdə “Tənqid” jurnalının baş redaktoru, 1986-1990-cı illərdə “Literaturuli qazeta” (“Ədəbi Gürcüstan”) qəzetinin baş redaktoru olub. 1988-ci ildə Tbilisi Dövlət Universitetinin türkologiya kafedrasının professoru adına layiq görülüb. Elə həmin il Gürcüstan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilib. 1989-cu ildə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin fərmanı ilə “Azərbaycanın əməkdar mədəniyyət işçisi” fəxri adına layiq görülüb. 1991-ci ildə Gürcüstan Respublikasının təhsil və elm naziri vəzifəsində çalışıb. 1992-1995-ci illərdə “Gürcüstanın zəng qülləsi”, “Kolx qülləsi” və “Zəng qülləsi” qəzetlərinin nəşiri və redaktoru olub. 1996-1999-cu illərdə Almaniyada Federativ Respublikasında yaşayıb. 1999-2003-cü illərdə Gürcüstan parlamentinin üzvü seçilib və “XXI” parlament fraksiyasına başçılıq edib. Elə bu dövrlər “Yeni dövr” qəzetinin nəşiri və redaktoru, 2005-2007-ci illərdə “Aisi” qəzetinin nəşiri və baş redaktoru olub. 2013-cü ildə Gürcüstan Milli Akademiyasının həqiqi üzvü seçilib. Elizbar Cavelidze 16 monoqrafiyanın, 300-dən çox elmi məqalənin və publisistik yazının müəllifidir.

Elizbar Cavelidzenin tərcümeyi-halını hazırladı və monoqrafiyanı gürcü dilindən tərcümə etdi **Mirzə Maşov**

имства и семейных норм. Отдельно обсуждается эпизод типологии женских образов и его возможная поздняя вставка, отражающая социальные представления и этические критерии огузской среды.

Ключевые слова: «Китаби-Деде Коркуд»; огузский эпос; этико-эстетическая система; национальная традиция; исламский пласт; образ Коркуда; назидание; типология женщин.

SUMMARY

THE MORAL AND AESTHETIC WORLD OF THE WISE DEDE KORKUT

The article interprets the “Book of Dede Korkut” as a rare written record of an ancient Oghuz (Turkic) heroic epic that powerfully preserves national spirit—an uncommon feature in medieval literature largely shaped by Islamic ideology and standardized aesthetic models. It stresses the epic’s long formation across a broad geography, from the Syr Darya region to Azerbaijan and neighboring parts of Asia Minor. The author highlights the text’s value as a repository of historical-ethnographic, everyday, and customary evidence, making it important for studying patriarchal-tribal society in both pre-Islamic and later periods. The core of the study is the moral-aesthetic code voiced by Dede Korkut, portrayed as a wise, prophetic, and authoritative counselor. The article outlines key didactic motifs—divine providence, mortality, condemnation of pride, kinship and lineage, hospitality, and family ethics—expressed through concise, emotionally charged formulations. It also comments on the episode classifying women into types, suggesting it may be a later addition that nevertheless reflects social norms and ethical expectations within the Oghuz worldview.

Keywords: Book of Dede Korkut; Oghuz epic; moral aesthetics; national ethos; Islamization layer; Dede Korkut figure; didactic discourse; women’s typology.

...Bəri başdan qeyd etməliyəm ki, bu abidə çoxlu görüş dairəsi ilə diqqətə layiqdir. Birincisi, o, bizə qədər yazılı şəkildə gəlib çıxan qədim folklor yaradıcılığıdır. İkincisi də bu abidə sırf oğuz (türk milli) ruhunun təsvir edicisidir ki, bu da orta əsrlər türk gerçəkliyində nadir hadisədir. Bir qayda olaraq, orta əsrlər divan ədəbiyyatı əsasən İslam ideologiyasının təsviredicisidir və forma ilə də və məğz ilə də islamın mədəni bölgəsində qanuniləşmiş ümumi estetik moduslara, istərsə də irəlicədən işlənilib hazırlanmış dini, istərsə də estetik konsepsiyalara uyğun gəlirdi. Buna görə də onda milli türk ünsürü çətin tapılır. Dədə Qorqudda isə folklor yaradıcılığında olduğu kimi bu milli ruh

fəvvarə kimi püskürdülmüşdür. Bundan başqa, bu epos, ümumiyyətlə, tarixi-etnoqrafik, mənəvi, adət-ənənə, məişət faktlarının əksətdiricisidir, nadir materialdır ki, bu da hər şeydən öncə, Orta Asiya və Azərbaycan-Türkiyə patriarxal-tayfa quruluşunun, islama qədər, istərsə də ondan sonrakı dövrünün tədqiqi üçün dəyərlidir. Və nəhayət, ən başlıcası, epos bədii dolğunluğu ilə, dəyəri ilə, əsasən hər halda ifadə etmənin spesifik və orijinal baxışla şərtlənmiş nadir əsərlərdən biridir ki, bunu da türk ədəbi aləmi yaradıb.

“Oğuz tayfalarının dilində” yaradılan türk xalqının çox qədim nümunəsini təşkil edən, qəhrəmanlıq eposu janrına məxsus olan “Kitabi-Dədə Qorqud” qədim və Orta əsrlərin türkdilli ədəbiyyatının dəyərlərindən biri və çox mühüm abidəsidir.

Əsərin yaradılmasının xronoloji, eləcə də coğrafi məkanı, bir növ, genişdir. Ona daxil olan hekayətlər, daha doğrusu, əfsanələr müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif yerlərdə və müxtəlif ozanlar tərəfindən yaranırdı. Güman edildiyinə görə, onun yaradılması Orta Asiyada, Sırdərya düzənliklərində (IX-X əsrlər) başladı və Oğuzların yeni yaşadığı yerdə (Azərbaycanda) və Kiçik Asiyanın qonşu diyarlarında (XI-XV əsrlərdə) başa çatdı. (Жирмунский В.М., Огузский героический эпос и «Книга Коркуда», Огузский героический эпос, перевод академика В.В.Бартольда. Издательство Академии Наук СССР, М.-Л., 1962, стр. 256.). Bir sözlə, o, tipik xalq yaradıcılığı olaraq, Oğuz tayfalarının iştirak etdiyi, (köçəri-lik etdiyi) və məskunlaşdığı coğrafi məkanda əmələ gəldi, tədricən üzərində işlə-nirdi və dolğunlaşdırılırdı. Buna müvafiq olaraq da formasını və istərsə də fikrin dolğunlaşdırılmasını, yenidən düzəliş edilməsini müəyyən şəkildə məhdudlaşdıran xronoloji çərçivələrdə müəyyən edilirdi.

Böyük diqqət yetirmək lazım gəlmir və bu abidənin dünyagörüşlük səviyyəsində etik-estetik axınının iki qatının özünü büruzə verdiyi adi gözlə də aydın görünür. Biri Oğuz ənənələridir və ikincisi, İslamı qəbul edəndən sonra mə-nimsənilməşlərdir. Qısa-sı, Dədə Qorqud hekayətlərini bir çərçivəyə salan və nəha-yət, onu dolğunlaşdıran müəllif qədim ənənəvi görüş dairəsini islamın bürüncəyi-nə bürüməyə cəhd göstərir və buna nail olur da. Təbiidir ki, bütün bunlar oğuzla-rın İslamı qəbul etməsindən sonra xalqın düşüncəsinin yenidənqurulmasına uyğun gəlirdi və müvafiq olaraq bu yeni formada əks olunma elə xalq yaradıcılığının özünə də əsas olurdu.

Buna görə də bu gün ona alimlərin göstərdiyi maraq təbiidir: Abidənin öy-rənilməsinin böyük tarixinin olmamasına baxmayaraq onun barəsində bir çox as-pektin yüksək səviyyədə təhlil olunduğu zəngin elmi ədəbiyyat mövcuddur. Qısa-sı, o, mətnşünasların və ədəbiyyatşünasların, tarixçilərin və etnoqrafların, folklor-şünasların və ədəbiyyatşünasların tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Mövcud olan çoxsaylı əsərlər arasında 12 boyunu da rus dilinə tərcümə edən və ona müqəddimə əlavə edən akademik V.V.Bartoldun xidməti hər halda xüsusu diqqət çəkir. Elə burada V.M.Jirmunskinin bir çox baxımdan öyrənilən tədqiqatını qeyd etməliyik. (Bax. V.Bartoldun tərcüməsinə əlavə olunan müqəddiməyə, eləcə də onun “Xalq qəhrəmanlıq eposu”(1969-cu il) əsərinə). Eləcə də X.Koroğlunun tarixi, istərsə də ədəbi səviyyədə zəngin elmi material sayəsində bu qəhrəmanlıq eposunu müzaki-rə etdiyi “Oğuz qəhrəmanlıq eposu” diqqətəlayiqdir. (Bax. Onun Огузский Геро-ический Эпос, М., 1970). Lakin Dədə Qorqudun öyrənilməsi üçün Orxan Şaiq Gökyayın bu əsərin yekunlaşdırılmış mətninin verildiyi, müasir dilə salındığı və ona da lüğətin əlavə olunduğu “Dədə Qorqud kitabı” fundamental əsəri həddindən artıq dəyərlidir. Eləcə də bu əsərə aid olan bütün materiallar burda cəmləşdiril-mişdir. Və ən başlıcası, əsərdə qaldırılan bütün məsələlərin dolğun və dərin təhlili

verilmişdir (Hazırlayan, Gökyay O.Ş., “Dedem Korkutun Kitabı”, Milli Egitim basımevi, İst., 1973). Eləcə də Mustafa Sinan Kaçalının bu son vaxtlar nəşr olunan “Kitabi-Dədə Qorqud” Oğuz tayfalarının *dilində* əsəri diqqətəlayiqdir ki, burada da müəllif ilk dəfə olaraq əsərin əslini ərəb transkripsiyası ilə və eləcə də latın əlifbası ilə qurulmuş şəkildə bizə təqdim etmişdir ki, bu da əsərin əsl mətninin hansı xüsusiyyətləri əks etdirdiyi və necə səsləndiyi barədə bizdə aydın təsəvvür yaradır. Eyni zamanda o, “müasirləşdirilmiş” mətnə müəyyən düzəlişlər edir. Dil təhlilini bizə təqdim edir və ən başlıcası, bu və ya digər ifadənin, istərsə də xüsusiyyətin ətraflı təhlilini bizə çatdırır (Kaçalın Mustafa S., Oğuzların Diliylə Dedem Korkudun Kitabı, Ankara, 2017).

Lakin bu dəfə mənim tədqiqatının əsas məqsədi odur ki, bütövlüklə bu xalq eposunu gözəlləşdirən, ucaldan və nadir istisnalardan başqa, tədqiqatçıların ikinci dərəcəli hesab etdikləri zəngin mənəvi-əxlaqi və hissiyyat aləminin dərinliyinə varam. Halbuki, “Dədə Qorqud”un xalq qəhrəmanlıq eposu olaraq əsas təyinatı odur ki, oxucuda, istərsə də dinləyicidə estetik-hissiyat kodunun vasitəsi ilə Oğuzlar nəslinin əsrlər boyu işləyib hazırladığı, daxilən özünüküləşdirdiyi və nəsilədən nəslə ötürdüyü xəzinə kimi mənəvi estetik-əxlaqi, dini görüş dairəsini və ənənələri oyatsın, onun özünükü etsin (təlqin etsin).

Elmi ədəbiyyatda “Dədə Qorqud” haqlı olaraq qədim Oğuz ənənələrinə müvafiq xalq söyləyicilərinin-ozanların qopuzların (simli musiqi alətidir) müşayiəti ilə oxuduğu xalq qəhrəmanlıq eposu kimi qəbul edilmişdir (Жирмунский В.М., Огузский героический эпос и «Книга Коркуда», стр. 242). Jirmunskinin bizi tanış etdiyinə görə, bu cür eposun iki növü mövcuddur: Birincisi (“Alpamış” özbək versiyası) - Burda əsərin bir hissəsi təhkiyə ilə, qəhrəmanın sözləri isə şeir formasında verilir. Nəsr hissələri yalnız birləşdirici, keçid funksiyasını yerinə yetirir. Daha sonraların olduğu ikinci növ- Burada əsas hissə nəsr ilə verilir və yalnız qəhrəmanların mahnıları və sözləri şeir ilə. “Dədə Qorqud”a gəldikdə isə, bu iki növ arasında orta yeri tutur, qəhrəmanların mənəvi əhval-ruhiyyəsi, elə götürək, söhbəti şeir formasını alır. (Elə orada, səh. 242). V.Jirmunskinin görüş dairəsi məqbuldur, lakin heç də asan dəf olunmayan bir çətinlik ortaya çıxır. Məsələn burasındadır ki, bu əsərlər yaradılanda Oğuz bədii şifahi xalq ədəbiyyatında nəsr və nəzm strukturları bir-birindən ayrılmamışdı. Daha doğrusu, şeir növü, onun bün-yəsi və forması formalaşmamışdı və nəsrədən heç də çox fərqlənmirdi. İllah da ki, əgər bu nəsr ritmik xarakter daşıyırdısa. Bu məsələ barədə aşağıda daha geniş söhbət açmalı olacağam. İndi isə o qeydin üzərində dayanacağam ki, “Dədə Qorqud” eposu 12 dastandan (boydan) ibarətdir ki, bunlar da, bəzi fəaliyyət göstərən qəhrəmanların adlarını nəzərə almasaq, bir-birilə əlaqədar deyildir. Bunlar ünlü, hər şeyi bilən ozan Dədə Qorqud tərəfindən söylənilən, məğzinə görə də, formasına görə də bitmiş rəvayətlərdir və buna da uyğun olaraq onlar bir kompozisiya çərçivəsinə salınmışdır. Lakin zənn edirəm ki, əgər bu əsərlər silsiləsinin kompozisiya birliyini yuxarıda qeyd olunan prinsip ilə sizə izah etsəm, səhv olar. Ən əhəmiyyətli burda odur ki, bu əsərlər bizə bir mənəvi əhval-ruhiyyəni, əxlaqi və bö-

yük gözəlliyin dərk edilməsinin bir görüş dairəsini, qəhrəmanlıq və dostluğun bir məsafəsini, məhəbbət və düşmənçiliyin bir anlayışını, həyat tərzinin və ənənələrin bir mənzərəsini bizə çatdırır ki, bu da əsrlər boyu Dədə Qorqud tərəfindən aşkar edilmiş və Oğuz düşüncəsinin arxetipi və rəmzi olaraq düşünüülüb tapılmışdır ki, bunu da Oğuzlar işləyib hazırladılar, cana gətirdilər. Bax, Dədə Qorqudu bu qəhrəmanlıq eposunu yazan necə xarakterizə edir: “Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın Bayat boyundan, Qorqud ata deyərlər, bir ər qorqudu. Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi. Nə dersə, olurdu. Qayıbdən dürlü xəbər söylərdi. Haq Taala anın könlünə ilham edərdi (Dedem Korkudun kitabı (Orhan Şaik Gökyayın redaktorluğu ilə) s.2. Bax: Dədə Qorqudun kitabı”, Tbilisi, 1987, səh. 29). Bu qısa şərhədən də görünür ki, bizim işimiz adi ozan ilə deyil, eləcə də onun simasında hər şeyi bilən, ilahi sirlərin moizəçisi, gələcəkdən xəbər verən və öncəgörmən bir şəxs bizim qarşımızda dayanır. V.Bartoldun müəyyən etdiyinə görə, Məhəmməd peyğəmbərin zamanında doğulmuş “nəhəng deyil, patriarx idi – xalq müdrikliliyinin ən başlıca və əsas əksətdiricisi idi ki, onun da əxlaqi (mənavi) nüfuzuna bütün xalq tabe olurdu (Бартольд В.В., Книга Коркуд, Т.І, стр. 204)

Bir sözlə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Dədə Qorqud hər şeydən öncə əxlaq və adət-ənənələrinin qarçısı və müəllimi kimi türk dilli xalqlar arasında böyük populyarlığa və məhəbbətə malikdir. Onun artıq gələcəkdən xəbər verən şəxs olaraq böyük özbək şairi Əlişir Nəvayi də xatırlayır (Жирмунский В.М., Огузский героический эпос и «Книга Коркуда», стр.242). Türkmən genealogiyasının müəllifinin, tamamilə xalq arasında mövcud ənənələrə və əfsanələrə istinad edən Əbül Qazi məlumat verir ki, Qorqud 295 il yaşamış və üç hökmdara vəzir olmuşdur (Кононов А.Н., Родословная турк, М.-Л.,1958, стр. 57), halbuki müəllifim sonrakı məlumatına görə, Qorqud beş xanın müasiridir (Elə orada, səh 60). Əbül Qazinin söylədiklərində xronologiya və faktiki material tarixi gerçəklikdən kənara çıxmasına baxmayaraq bir şey hər halda diqqətəlayiqdir: Hər yerdə və hər zaman Dədə Qorqud müdrik nəsiyyətvərici, mənaviyyat dərsi keçən şəxs kimi qarşımıza çıxır ki, bunun da dediyi fikir şübhə doğurmur və müəyyən görüş dairəsi ilə Dədə Qorqudun eposda çəkilmiş etnik portretinə əks-səda verir.

Qorqud bir nüfuzlu vəzir kimi ilkin mənbələrdə də xatırlanır. Məsələn, Rəşidəddinin əsərində: Məşhur “Cəmi ət-Tavarixə “(Tarixlər toplusuna) (XIV əsrin başlanğıcı) daxil edilən "Tarixi-Oğuz və türkan və hekayəti-cahangiri" əsərində. Burada Qorqudun atasının da adı xatırlanır. Halbuki, Rəşidəddin də xalq rəvayətlərinə istinad edir və nəhayət, o da yekun nəticə çıxarır ki, Dədə Qorqud müdrik insan, bilikli və möcüzə yaradan idi. O, gözəl sözlər söyləyirdi (güman ki, poeziya nəzərdə tutulur), 295 il yaşayıb və onun barəsində çoxlu rəvayət (hekayə) mövcuddur ki, bunlar da xüsusi forma ilə verilir (Orhan Şaik Gökyay, Dede Korkud, İst.1938, s.XVIII-XXII).

Əbül Qazi və Rəşidəddinin Qorqud barədə xalq rəvayətlərini bizə çatdıran tarixi xronikaları, hər şeydən öncə o baxımdan maraqlıdır ki, artıq XIV-XV əsrlərdə Qorqud şəxsiyyəti bir müdrik öyüdverici kimi məşhur idi. Onun vəzirliyinə

gəldikdə isə, mənim fikrimcə, bu, xalq fantaziyasının bəhrəsidir və oğuzların erkən ənənəvi baxışı ilə şərtləndirilmişdir ki, bu da ideal vəzir barədə xalqın təsəvvürünə əsaslanır. Lakin həqiqətdə xalqın görüş dairəsi vəzirlik mərhələsindən kənara çıxdı. O, öncəgörən və gələcək taleyi bilən kimi bizə təqdim olunur ki, bu da artıq insanın gələcək taleyini görən Şaman təbiətini-xarakterini və peşəsinin spesifikliyini daha çox bizə xatırladır. Halbuki, Şamanizm qədim türk tayfaları arasında geniş yayılan din olduğundan bu bizi təəccübləndirməməlidir.

Bir sözlə, Sırdəryadan başlamış və Azərbaycanın yamaclarına, dağ-təpələrinə qədər oğuzların köçürüliliyinin və məskunlaşmasının baş verdiyi bu geniş ərazidə Qorqudun adı böyük populyarlığa malik idi və o bir çox əfsanənin baş personajı idi. Onun qəbrini də müxtəlif diyarlarda ibadətəgaha çevirmişlər ki, bu da ondan xəbər verir ki, türk xalqı tərəfindən müqəddəs olaraq hesab edilmişdir (Жирмунский В.М., adı çəkilən əsəri, səh. 158-173). Bununla əlaqədar sözüm onsuz da uzandı və daha deməyəcəyəm, çünki V.Jirmunskinin həqiqi baxış dairəsi ilə: "Əfsanəvi Qorqudun tarixi prototipinin müəyyən edilməsi böyük elmi marağı nə zaman təşkil edir ki: Xalq rəvayətlərinin yaratdığı və Orta Asiyanın köçəri tayfalarının patriarxal əsrlərin mühüm hadisəsinin tipik sosial ümumiləşdirməsini təşkil edən toplum simasıdır" (Elə orada, səh.173).

Bu dəfə mənim tədqiqatımın məqsədi məhz elə türk(oğuz) xalqları tərəfindən yaradılmış müdrik Qorqudun tipik simasıdır ki, buna da oğuzlar, elə götürək, türk dilli xalqlar milli ruh hopdurmuş və özlərinin əhəmiyyətinin, mənəvi-estetik görüş dairəsinin ifadəedicisi və carçısı, hər cür dərdin dərmanı olan, hər şeyi bilən qocaman ozanı üzə çıxartdılar.

İndi Dədə Qorqudun hansı müdrikliyi və mənəviyyatı moizə etdiyi barədə bir neçə söz!

Qısa, lakin bu əsərin girişində bircə açıq şəkildə verilən Dədə Qorqudun əxlaqi-etik, istərsə də fəlsəfi-estetik məcəlləsi çox diqqətə layiqdir.

Hər şeydən öncə, Qorqudun dili ilə, bu əsərin gizli məqsədi bəyan edilib ki, bu da belə səslənir: "Qorqud min dedi və nəhayət, hökmranlıq yenə də kayı tayfasına qayıdır. İndən belə qiyamət gününə qədər onu dəyişməyə heç kimin gücü çatmaz."

Bu, Osmanlıların gəlişi barədə deyilib. O yerinə yetirilib və yenə də belə olacaq" (Kitabi-Dədə Qorqud, Tbilisi, 1987, səh. 19 (sonralar K.D.Q.). Dedem Korkud kitabı (hazırlayan: Orhan Şaik Gökyay, İst.1973,s.1(sonralar D.K.K.), Kaçalin Mustafa S.,Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı, Ankara, 2017, səh. 21 (sonralar O.D.D.K.K.).

Məlumdur ki, çağırış vərəqi ilə-bəyanatla gizli olmadan Osmanlıların dünya hökmranlığına qarşı Oğuzların iradəsi səslənib ki, bu da onların ulu tanrı tərəfindən başına sığal çəkilən və xeyir-duası verilən hərbi inam qüdrətini qidalandırır və möhkəmləndirir!

Mənim fikrimcə, türklərin məğlubedilməzliyi və hərbi qüvvələrinin yenilməzliyi barədə bu inam ta qədimdən mübariz oğuzları müşayiət edirdi və buna gö-

rə də o qədimliyin ətrini püskürür, lakin daha çox düşündürücüdür ki, bu görüş dairəsini önə çəkmək və səsləndirmək sonralar xüsusən, bu eposun yazılı şəkildə işlənilib hazırlandığı zaman və türklərin Avropanın böyük hissəsini işğal edən zaman baş verməli idi.

Növbəti kəlmə artıq Dədə Qorqudun özünü bizə xarakterizə edir. Belə ki, “Oğuz tayfalarının çətinliklənini aradan götürəni” kimi bizə təqdim olunur. Daha da artıq, öyüd-nəsihət vericidir, “nə qədər tələsik iş olsa da, ona genəşmədən görməzdilər” və ən başlıcası, “nə buyurdusa, onu sözsüz yerinə yetirirdilər” (K.D.Q., səh. 29, D.K.K., səh. 1; O.D.D.K.K., səh. 19). Qıyası, bir neçə kəlmə ilə Dədə Qorqudun Oğuz tayfalarının xilaskarı və himayədarı, nəsihət verəni, müdriki kimi və sarsılmaz mənəvi avtoritetin dolğun mənzərəsi verilmişdir.

Bundan sonra Qorqudun özü söhbətə, istərsə də mahnıya başlayır ki, bu da onunla əhəmiyyətli və diqqətəlayiqdir ki, burada bütün Oğuz xalqlarının həyat tərzinin və ənənələrinin onurğa sütunu nəql olunur. Bu tayfanın xalq müdrikliliyi, əxlaqi-etik inamı qəhrəmanlıq və igidlik üzrə formalaşmış görüş dairəsi və ən başlıcası, bu tövsiyə etmələr elə lakonikliklə və sadəliklə verilmişdir ki, bunun oxucuda, istərsə də dinləyicidə bir növ heyranlığa səbəb olmaması mümkün deyil.

Lakin burda mətni nəşr edənləri qeyd etməliyəm: Şaik Gokyay və Mustafa Kaçalın bu mətnin strukturunu müxtəlif cür qəbul edirlər və birincisi onu nəsr kimi hesab edir və bizə nəsr formasında verir, ikinci isə, şeir kimi, heç də əsassız olaraq qəbul edir və şeir növü kimi bizə ötürür. Lakin bu barədə aşağıda danışmalı olacağıq və indi elə birinci deyilənə qayıdaq və Qorqudun nəyi moizə etdiyini xatırlayaq:

“Qadir Tanrı verməyincə ər bayımaz.

Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz.

Ölən adam dirilməz.

ç) Çıxan can gerü gəlməz”

(K.D.Q., səh. 29, D.K.K., səh. 1; O.D.D.K.K. səh.19).

Gətirilən sətirlərdə gözəl lakoniklik və sadəliklə İslam mürəbbilərinin məğzin əsas ehkamlarının camaat sayığı düşünülməsi verilib: Birinci: Allah istəməsə, iş yerinə yetirilməz. İnsanın taleyini və tələsliyini, onun kasıblığını, istərsə də zənginliyini Tanrı müəyyən edir və bütün elə bunların hamısı Tanrı tərəfindən yazılmışdır. Qiyamət günü (İkinci dəfə dünyaya gəlmək) yetişməmiş, heç kimə heç nə edilmir və dünyasını dəyişənlər də dirilmirlər. Eyni zamanda hamı bilməlidir ki, canı çıxan bir daha geri qayıtmayacaq!

Qıyası, hər şeyi müəyyən və təyin edən, insanın taleyini, istərsə də tələsliyini, ölən adamın nəyi dərk etməli olduğunu elə irəlicədən qaydaya salan ulu Tanrıdır. O, hər şeydən artıq mənəviyyatından ehtiyat etməlidir, nədənsə əgər onu itirsə, geri bir daha qayıtmayacaq, bu isə hər iki dünyada itib-batmağa və məhv olmağa bərabərdir.

Sonra Qorqud igidin və ümumiyyətlə, insanın təbiəti barəsində bizə söyləyir. O, Tanrının qaydaya saldığı təbii tələbatların hüdudlarını keçməməlidir, yoxsa mötədilliyin itirilməsi istəyini cilovlamaq mümkün deyildir. Oğuzların etik ina-

mının məcəlləsi üçün fəxr və təkəbbürlülük qəbul edilməzdir ki, insanın nəhayət, insani simasını itirməyə məruz qoyur və məhv edir. Bu dini-etik tələbatları, demək olar ki, gözlənilmədən həyatsayağı, praktiki təcrübə əvəz edir. Özgənin uşağının başına dolansan da, böyüyəcək, başqa yerə gedəcək və sənin haqqında deyəcək ki, onu gözüümün ucu ilə də görməmişəm. Bu görüş dairəsi ilə kürəkən nə etibarlıdır və nə də dəyər veriləsidir. Müəyyən olunduğu kimi, qan və genetik əlaqələr önə çəkilməmişdir ki, buna da Oğuz nəslində çox dəyər verilirdi.

Ozanın təcrübəsi ilə və xalqın müdrik düşüncəsi ilə insan mütədilliyi bil-məlidir: “Çay nə qədər daşsa da, sahillərə çıxsa da, dənizi hər halda doldura bilməz”. Təkəbbürlü insanı Tanrı sevmir və məğrurlaşmışın üzünə tale gülmür. Ümumiyyətlə, insanın Qara dağ boyda mülkü olsa da, hər halda, daha artığını əldə etmək istəyir. Özünün qismətindən artıq yeyə bilməz. Belə, odur ki, Qorqud köhnə ənənələrin bir növ müqayisəsi ilə əxlaqi-etik və estetik modelini yaradır. Lakin qədim Oğuz xalqının müdrikliyi ilə kifayətlənmir və həyatsayağı təcrübə ilə təsdiq olunmuş görüş dairələrini bu cür sadalayır (K.D.Q., səh. 29, D.K.K., səh. 1; O.D.D.K.K. səh.19):

“Qara eşək başına uyan ursan, qatır olmaz.
Qaravaşa don geyrsən, qadın olmaz.

“Əski pambuq bez olmaz.
Qarı düşmən dost olmaz.
Qarağuca qıymayınca yol alınmaz.
Qara polad uz qılıcı çalmayınca qırım dönməz.
Ər malına qıymayınca adı çıqmaz.
Qız anadan görməyincə ögüt almaz.
Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz.
Oğul atanın yetiridir, iki gözinin biridir.
Dövlətli oğul qopsa, ocagının közidir.
Oğul daxi neyləsün, baba ölüb mal qalmasa,
Baba malından nə faidə, başda dövlət olmasa”

(K.D.Q., səh. 30, D.K.K., səh.2; O.D.D.K.K. səh.30):.

Təbiidir ki, türk dilli xalqların praktiki görüş dairələri ki, əxlaqi-etik və elə götürək, estetik layı əhatə edir, bununla bitmir və Qorqud öz mənəvi tövsiyələrini davam etdirir. Gəlin baxaq, Qorqud nəyi tövsiyə edir:

Sarp yürürkən Qazılıq ata namərd yigit binə bilməz,
binincə, binməsə, yeg!
Çalub-kəsər uz qılıcı müxənnətlər çalınca, çalmasa, yeg!
Çala bilən yigidə
oq ilə qılıcdan bir çomaq yeg!
Qonuğu gəlməyən qara evlər yıqılsa, yeg!
At yeməyən acı otlar bitincə, bitməsə, yeg!

Adam içməz acı sular sızınca, sızmasa, yeg!
Ata adını yüritməyən xoyrad oğul
ata belindən enincə, enməsə, yeg!
ana rəhminə düşüncə, doğmasa, yeg!
Ata adın yüridəndə dövlətlü oğul yeg!
Yalan söz bu dünyada olunca, olmasa yeg!
Gerçəklərin üç otuz on yaşını doldursa yeg!
On otuz on yaşınız dolsun!
Haq sizə yaman gətürməsün!
Dövlətiniz payəndə olsun, xanım, hey!

(K.D.Q., səh. 30, D.K.K., səh.2; O.D.D.K.K. səh.31):

Gətirilən çıxarışda yaxşılığın nə olduğu, pisliyin nə olduğu ümumiləşdirilmiş səviyyədə düşünülüb. Və müvafiq olaraq davranış dəyərləndirilir, nəyi etmək arzu olunur və nəyi yox!

Ümumiyyətlə, Dədə Qorqud tərəfindən tövsiyələr açıqca oğuz xalqının ağışında cücərmişdir. Burada aydın şəkildə iki – müsbət və mənfi aspekt müəyyən edilmişdir. Mühakimə məntiqinin strukturu da belə asanca təqdim olunub: Xalq tərəfindən artıq sınaqdan çıxarılan və bəyənilən – müsbət və məqbuldur, gündəlik məişətdə ziyanlı və pislənilən isə mənfidir, inkar olunandır. Bütün bunların hamısının əsası isə Tanrının müdrikliliyi və məramıdır ki, bu da nisbi olaraq insanın davranışı və xarakterini qidalandıran düşüncəsi ilə əlaqədardır. Halbuki, düzgün yol ilə getmək və yolundan azmışı yoluna qoymaq yenə də insanın öz daxili aləmindən asılıdır. Müvafiq olaraq Dədə Qorqud da, hər şeydən öncə, sadə insanların başa düşməsi üçün asan məntiqə müraciət edir və hər şeyi məsləhət və əmr forması ilə bizə təqdim edir ki, bu da eləcə də bədii xalq düşüncəsi ilə əlaqədardır.

İndi yuxarıda gətirilən tövsiyələrin müsbət və mənfi cizgiləri üzərində daha dayanmayacağıam, çünki bu, məndə aydın şəkildə bəyan edilib. Lakin mümkün deyildir ki, qeyd etməyəm ki, burda gətirilən xalq müdrikliliyinin dərinliyi oxucunu özünün bilavasitəliyi ilə valeh edir ki, başlıcası, şeirin strukturunun sadəliyi və estetikası Dədə Qorqudun əsərinin əsasını yaradır ki, bugünkü oxucunu zəbt edir və onu güclü hissiyyatlı yük ilə doldurur.

Bütün bunlardan sonra Qorqud öz işini daha yaxşı bilən ozanı şöhrətləndirir. Lakin mətni söyləyənin kimi, bir növ giriş bizə təklif edir ki, burada da təqdim olunan aləmin və təbiətin yaratdıqları, canlı varlıqlar, elə götürək, şüurdan məhrumlar anadangəlmə instinkt ilə və intuisiya ilə ətraf mühiti daha yaxşı qavrayırlar və təbiətə uyğun olaraq yaşayırlar. İndi Dədə Qorqudun nəyi moizə etdiyini dinləyək:

Getdikdə yerin otlaqların keyik bilür.
Genəz yerlər çəmənlərin qulan bilür.
Ayrı-ayrı yollar izin dəvə bilür.
Yedi dərə qoxuların dülkü bilür.
Dünlə karvan köçdügin turğay bilür.
Oğul kimdən olduğın ana bilür.

Ərin ağzın yeynisin at bilür.
Ağır yüklər zəhmin qatır bilür.
Nə yerdə sırtlur varsa, çəkən bilür.
Qafil başın ağrısın beyni bilür.
Qolça qopuz götürüb,
eldən-elə, bəgdən-bəgə ozan gəzər.
Ər comərdin, ər nakəsin ozan bilür.
İləyünüzdə çalub-ayıdan ozan olsun.
Azub gələn qəzayı Tanrı savsun, xanım, hey!

(K.D.Q., səh. 31, D.K.K., səh.2; O.D.D.K.K. səh.30):

Gətirilən çıxarış hər şeydən öncə onunla diqqəti cəlb edir ki, Dədə Qorqud yenə də Oğuz xalqının dünyanı dərk etməsinə uyğun olaraq canlı varlıqların anadangəlmə instinktinə və təcrübəyə bir növ üstünlük verir, ozanın istedadı barədə söhbət açanda və bununla o faktı qeyd edir ki, canlı varlıqların anadangəlmə instinkti kimi ozanın anadangəlmə istedadı yoxdursa, onun mahnısı dolğun ola bilməz və ikincisi də bu epizoddan da həyatın sıx əlaqədə olduğu təbiət və heyvanlar aləminin oğuzların həyatında necə bir rol oynadığı aydın özünü büruzə verir.

Burada özünün tərifi üçün sonra Qorqud moizə edir, ilk növbədə Tanrını şöhrətləndirir, sonra isə Tanrının dostu din sərvəri Məhəmmədi, Məhəmmədin sağ yanında namaz qılan Əbu Bəkri, igidlərin rəhbəri, dinin yolunu açan, şahi-mərdan Əlini, Kərbala çölündə yezidilər əlində şəhid olan Həsən ilə Hüseyin qardaşlarını, yazılıb-düzülüb göydən enən Tanrı müdrikliyi Quranı, Quranı düzüb qoşan Osman Üffan oğlunu, Tanrı evini, Məkkənin zəvvarlarını, Qiyamət gününü, Cümə moizəsini möminlərin dinləməsini, müəzzini, ağsaqqalları, daim südünü əmizdirən anaların nigah gərdəyini, onun kəndirlərini, oğlunu və tayı-bərabəri olmayan, cümlə aləmləri yaradan yeganə Tanrını... Bir sözlə, burda Osman dininin əməkdar şəxsləri, Allah tərəfindən yaradılmış Quran, onu toplayanlar, İslamın əsas rituaları, moizəçilər və möminlər, ağsaqqallar və analar, həyatın başlanğıcı olan gərdək və qiyamət günü xatırlanır.

Bütün yuxarıda deyilənlər açıqca onu göstərir ki, Dədə Qorqud rəvayətlərini qələmə alan mömin müsəlmandır. Lakin burada o da əhəmiyyətlidir ki, o, şübdür, bu isə bizi bir daha əmin edir ki, bu qəhrəmanlıq eposunun yekun dolğunlaşdırılması və onu qələm ilə lülə halında bükülmüş kağıza köçürülməsi Azərbaycan ərazisində baş verib və buna sığal çəkən azərbaycanlı salnaməçidir.

Qəbul edilən qaydaya və bərqərar olunan ənənəyə uyğun olaraq yuxarıda müzakirə olunan bu giriş bu mədh-tərifi üçün sonra başa çatdırılmalı idi. Lakin, göründüyü kimi, sonralar qadın simalarının tipologiyası əlavə olundu ki, bu da girişin kompozisiya çərçivəsini pozur. Mənim fikrimcə, mövcud qaydanın pozulmasına səbəb o olmalıdır ki, Dədə Qorqud rəvayətlərində diqqətəlayiq yerlərdən birini tutan elə qadımların öz mövzudur. Deyərdim ki, Oğuz xalqının həyat və əxlaq məcəlləsinin əhatə olunduğu giriş də bu məcəllənin əsas komponentlərindən olan qadın problemi əks olunmalı idi. Buna görə də girişin müəllifi, istərsə də həmmü-

əllifi bu mövzuya xələl yetirmiş və mövcud ədəbi qanunu heçə saymamaqla girişi ona bağlamış və bununla bu rəvayəti bir daha başa çatdırmışdır. Halbuki, bir mühüm fakt da diqqətəlayiqdir: Bu son hissəni –qadınların tipologiyasını Dədə Qorqud nəinki bizə təqdim edir, eləcə də öz xanına filan ozan qadınların müsbət, istərsə də mənfi növlərini xarakterizə edir. O da diqqətəlayiqdir ki, qəhrəmanlıq eposunda təsvir olunan qadın simaları filan ozanın tipologiyasına uyğun gəlir ki, bu da eləcə də ondan xəbər verir ki, girişin sonunda son hissə sonradan əlavə olunub. İstər elə olsun, istər belə, bu naməlum ozanın qadınların xarakterizə etməsi müəyyən mənada bu məsələyə qarşı türk xalqının bir növ münasibətində öz əksini tapmalıdır. Bu epiloqa toxunmağımı məqsədyönlü hesab edirəm. Bir sözlə, ozanın baxışı ilə qarılar dörd dürlüdür:

Birisi solduran sopdur,
Birisi dolduran topdur”.
Birisi evin dayağıdır,
Birisi, necə söylərsən, bayağıdır.

(K.D.Q., səh. 32, D.K.K., səh. 2; O.D.D.K.K. səh. 31):

Sonra bu soydan olan qadınların xasiyyətnaməsi verilib: “Evin dayağı” oldur ki, yazıdan-yabandan evə bir qonuc gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər-içirər, ağırlar-əzizlər, göndərər. Ol Ayışə, Fatimə soyıdır”.

İkinci soydan olan “ol kim, solduran sopdur, sabahanca yerindən uru durar, əlin-yüzün yumadan doquz bazlamac ilən bir küvlək yoğurd gəvəzlər, doyunca tıqa-basa yer, əlin bögrinə urar, aydır: “Bu evi xarab olası! Ərə varalıdan bəru daxı qarnım doymadı, yüzüm gülmədi, ayağım başmaq, yüzüm yaşmaq görmədi”, -deyər”. “Nolaydı, bu öləydi, birinə dəxi varaydım, umarımdan yaxşı-uyar olaydı”, - deyər... Ocağına buncılayın övrət gəlməsün.

Üçüncü, “ol kim, dolduran topdur, dəpidincə yerindən uru durdı, əlin-yüzün yumadan obanın ol ucından bu ucına, bu ucından ol uca çarpışdırdı, quv quvaladı, din dinlədi, öylədəncə gəzdi, öylədən sonra evinə gəldi, gördi kim, oğrı köpək, yekə dana evini bir-birinə qatmış, tavuq komasına, sığır damına dönmiş, qonşularına çağırar ki, Yetər! Zəlihə! Zübeydəl Ürüveydə-can, qız-can! Paşa! Ayna Mələk! Qutlu Mələk! Ölməgə-yitməgə getməmişdim, yatacaq yerim genə bu xaraba olasıydı, nolaydı bənim evimə bir ləhzə baqaydınız “Qonşu haqqı-Tanrı haqqı” deyü söylər. Bunun kibinin, xanım, bəbəkləri yetməsün. Ocağına bunun kibi övrət gəlməsün.

Nəhayət, ol kim, “necə söylərsən, bayağıdır: ötə yazıdan-yabandan bir udlu qonuc gəlsə, ər adam evdə olsa, ana disə ki, dur ətmək gətir, yiyəlim, bu da yisün, disə bişmiş ətməgin bəqası olmaz, yimək gərəkdir, övrət aydar: “Neyləyəyim, bu yıqılacaq evdə un yoq, ələk yoq, dəvə dəgirməndən gəlmədi” - deyər”. “Nə gəlürsə, bənim sağrıma gəlsün”, - deyü əlin götinə urur, yönin anaru, sağrısın ərinə döndürür. Bin söylərsin, birisini duymaz, ərin sözünü qulağına qoymaz. Ol, Nuh peyğəmbərin eşəgi əslidür. Andan dəxi sizi, xanım, Allah saqlasun! Ocağına buncılayın övrət gəlməsün”.

Bu qadınların tipologiyası barədə nəyi demək mümkündür? Hər şeydən öncə, nəyisə artıq qeyd etdim, o, türk xalqının Orta əsrlərin gerçəkliyində mövcud olan görüş dairəsini əks etdirir. İkinci də bu bədii olaraq canlandırılmış müxtəlif xüsusiyyətlərə malik qadının obrazıdır və olduqca çox elastik şəkildə onların təbiəti verilmişdir. Lakin elə buradaca qeyd etməliyəm ki, bu cür soydan olan qadınlar erkən vaxtlardan bəri mövcud idilər və bu gün də mövcuddurlar. Halbuki, unutmamalıyıq ki, qadın dəyərləndirilib, hər şeydən öncə, onunla ki, necə ailəcanlıdır, necə evdardır, öz ərinə necə sevir və ən başlıcası, necə qonaqpərvərdir. Göründüyü kimi, Oğuzlar bu sonuncu xüsusiyyətə böyük diqqət yetirirdilər.

Sonda, yuxarıda qeyd etdiyim kimi, “Dədə Qorqud”un girişində əla elastiklik və “kəsə demək” prinsipi ilə İslamın əsas doktrinasının məğzi, Oğuzların ən qədim həyat tərzləri, onların etik-estetik görüş dairələri, onların döyüşə aid baxışları barədə, düşmən və dost barədə, onların ana-övlad və ümumiyyətlə, quşların, istərsə də heyvanların (maral, vəhşi eşşək, dəvə, tülkü, torağay, at, qatır və sair.) insanların xüsusiyyət və qabiliyyəti barədə baxışları verilib. Başlıcası, odur ki, təhkiyə, istərsə də mahnılar əla sadəliyi ilə və eyni zamanda emosiya təzyiqinin gücü ilə xarakterizə olunur ki, bunu da öncə müqayisələr və təşbehlər, ahəngdar dinamika, söz başlanğıclarının, istərsə də sətrin sonunun afikslərinin, sözlərinin, cümlələrinin təkrarı şərtləndirir. Bu barədə digər yazılarda daha geniş söhbət etməli olacağıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Жирмунский В. М. *Огузский героический эпос и «Книга Коркуда»*. // *Огузский героический эпос*, перевод академика В. В. Вартольда. Издательство Академии Наук СССР, М.–Л., 1962, s. 256 (mətn üzrə göstərilən səhifə).

2. Бартольд В. В. *Перевод 12 “бою” на русский язык и предисловие к «Книге Коркуда»* (mətn üzrə istinad).

3. Бартольд В. В. *Китаби Коркуд*. Т. I, s. 204 (mətn üzrə istinad).

4. Бартольд В. В. *Халық қәһрәманлиқ еросу* (“Xalq qəhrəmanlıq eposu”), 1969 (mətn üzrə istinad).

5. Короғлы Х. *Огузский Героический Эпос*. М., 1970.

6. Gökyay, Orhan Şaik (hazırlayan/redaktor). *Dedem Korkudun Kitabı*. Milli Egitim basımevi, İstanbul, 1973.

7. Kaçalın, Mustafa Sinan. *Oğuzların Diliylə Dedem Korkudun Kitabı*. Ankara, 2017.

8. Kitabı-Dədə Qorqud. Tbilisi, 1987 (mətn üzrə istinad).

9. Orhan Şaik Gökyay. *Dede Korkud*. İstanbul, 1938, s. XVIII–XXII (mətn üzrə istinad).

10. Кононов А. Н. *Родословная турк*. М.–Л., 1958, s. 57, 60 (mətn üzrə istinad).

11. Rəşidəddin. *Cəmi ət-Tavarix* (“Tarixlər toplusu”, XIV əsrin başlanğıcı) daxilində: “Tarixi-Oğuz və türkan və hekayəti-cahangiri” (mətn üzrə istinad; nəşr rekvizitləri göstərilmişdir).

12. (Mətnin özündə qeyd kimi) V. M. Jirmunski – eposun poetik-nəsr quruluşu barədə istinad edilən səhifələr: s. 158-173; s. 242; s. 173 (mətn üzrə səhifə göstəriciləri ilə).

